

KİTÂBU GÜLİSTÂN Bİ'T-TÜRKÎ'DE GEÇEN DEYİMLER ÜZERİNE KAVRAMSAL BİR TASNİF DENEMESİ II

Yaşar TOKAY*

Geliş Tarihi: Şubat, 2017

Kabul Tarihi: Mayıs, 2017

Öz

Sa'dî'nin en meşhur iki eserinden biri olan *Gülistân*, yazıldığı dönemden itibaren birçok dile çevrilmiştir. Ancak özellikle Türk edebiyatında bu eserin büyük bir ilgiyle okunduğu görülür. Memlük Kıpçak Türkçesinin en önemli metinlerinden biri olarak kabul edilen *Kitabu Gülistân bi't-Türkî*, gerek döneminin ses ve biçim bilgisi özelliklerini taşıması gerekse içerdiği deyimler ve atasözleri konusunda ön plana çıkan bir eserdir. Yapısal olarak daha çok mensur bir metin olarak dikkat çeken *Gülistân*, araya serpiştirilen özlü sözler, meseller ve şiir parçalarından oluşmaktadır. Bu yazıda, eserde geçen deyimler konularına göre tasnif edilerek otuz üç başlık altında ele alınmıştır.

Anahtar Sözcükler: Kavramsal tasnif, Memlük Kıpçak Türkçesi, *Kitabu Gülistân bi't-Türkî*, deyimler.

A CONCEPTUAL CLASSIFICATION ESSAY ON IDIOMS WHICH CONTAIN IN KİTÂBU GÜLİSTÂN Bİ'T-TÜRKÎ II

Abstract

One of Sa'dî's two most famous works, *Gülistân*, has been translated into many languages since its writing. However, it is seen that this work is read with great interest especially in Turkish literature. *Kitâbu Gülistân bi't-Türkî*, which is considered as one of the most important texts of Mameluk Kipchak Turkish, is a work that comes to the forefront in terms of idioms and proverbs if it carries the characteristics of phonetics and morphology of the own period. *Gülistân*, written as a prose, consists of parts of words, poems and poems. In this article, the idioms used in the work were classified according to subjects and handled under thirty-three headings.

Keywords: Conceptual Classification, Mameluk Kipchak Turkish, *Kitabu Gülistân bi't-Türkî*, idioms.

1. Giriş

Kıpçak Türkleri, IX-XI. Asırlarda sınırları doğudan İrtiş Irmağından başlayarak Batı Sibirya'yı, Karadeniz'in kuzey bozkırlarını içine alan ve güneyde Kırım'dan başlayarak Kuzey Kafkasya'ya kadar uzanan bir coğrafyada yaşamaktaydılar (Özyetgin, 2001: 21).

XIII. asrın başlarındaki Moğol hareketi Kuman-Kıpçak Türklerinin yaşadığı bölgelerde büyük siyasi değişiklikler yaratmıştı (Özyetgin, 2001: 21). Batu Han ordularının önünden kaçan bazı Kıpçaklar, Karadeniz ve Balkanlar üzerinden Mısır'a gittiler ve orada Eyyübîlerin köleleri,

* Arş. Gör.; Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fak., Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, erciyes_yasar@hotmail.com.

ücretli askerleri oldular. Burada söz konusu olan daha çok Doğu Avrupalı Kıpçak ve Çerkez esirlerdir (Pritsak, 1998: 111). İşte bu ücretli askerler, 1250'de Eyyubî hanedanını devirerek Mısır'da Memlük (Kölemen) devletini kurdular. Bugünkü tarih literatüründe *Memlük* veya *Kölemen* olarak geçen bu devletin kendi dönemindeki Arapça tarihlerde adı *Ed-Devletü't-Türkiyye* (Türk Devleti) idi (Ercilasun, 2004: 371).

Kıpçak Türklerinin 1250'de kurduğu Memlük devleti 1518'de Yavuz Selim'in Mısır'ı almasına kadar devam etti. Devletin ahalisi Araptı ve yöneticilerle askerlerin dili olan Türkçeyi öğrenme ihtiyaçları vardı. İşte bu maksatla Memlük sahasında Türkçeyle ilgili birçok sözlük ve gramer yazıldı. Türkler, kendileri için de edebî eserler, atçılık, okçuluk, fıkıh gibi konularda kitaplar yazdılar. XIII. ve XIV. asırlarda Mısır'da meydana getirilen bu eserlerde kullanılan dil, Kıpçak Türkçesi veya Memlük-Kıpçak Türkçesi adıyla Türkoloji literatürüne girdi (Ercilasun, 2004: 371).

Janos Eckmann, Memlük sahası eserlerini dil özellikleri açısından üçe ayırır:

1. Asıl Memlük Kıpçakçası ile yazılmış olanlar: *İrşâdül-Mülûk ve's-Selâtin*, *Gülistan Tercümesi*, *Baytaratül-Vâzih*, *Münyetül-Guzât*.

2. Karışık Oğuz-Kıpçakça ile yazılmış olanlar:

a) Kıpçak unsurlarının hâkim olduğu eserler: *Baytaratü'l-Vâzih* (Paris nüshası), *Kitâbü'l-Hayl*, *Hulâsa* veya *Kitâb fi İlmi'n-Nüşşâb* (İstanbul nüshası)

b) Osmanlı Türkçesi unsurlarının hâkim olduğu eserler: *Kitâb fi'l-Fıkh*, *Hulâsa* (Paris nüshası), *Mukaddime-i Ebu'l-Leys Semerkandî*.

3. Osmanlı Türkçesi ile yazılmış olanlar: *Kayıtbay*, *Muhammed bin Kayıtbay* ve *Kansu Gavri'nin şiirleri* (Eckmann, 2003: 53-54; 68-69).

2. *Kitābu Gülistān bi't-Türkî*

Gülistan kitabı, İran'ın en büyük sanatçılarından biri kabul edilen Sa'dî tarafından 1258 yılında kaleme alınan dünya edebiyatının en seçkin yazımsal örneklerinden biri kabul edilmektedir.

Sa'dî'nin en meşhur iki eserinden biri olan Gülistān, yazıldığı dönemden itibaren birçok dile çevrilmiştir. Ancak özellikle Türk edebiyatında bu eserin büyük bir ilgiyle okunduğu görülür. Türk edebiyatının özellikle Anadolu sahasında, Eski Anadolu Türkçesi (Özkan, 1993) ve Osmanlı Türkçesi (Canpolat, 2006) ile kaleme alınmış birçok Gülistan tercümesi bulunmaktadır. Bunun yanında Çağatay Türkçesiyle yazılmış Gülistan tercümesi de vardır (Berbercan, 2011; Ergene, 2012).

Yukarıda bahsettiğimiz tercümelemler çok önemli dil verileri olsa da, çalışmamıza konu olan Gülistân tercümesinin edebiyat ve dil tarihimiz için ayrı bir önemi bulunmaktadır. Seyf-i Sarâyî tarafından H. 793 yılının Şevval ayının evvelinde (1 Eylül 1391 Cuma günü) Kıpçak Türkçesiyle kaleme alınan elimizdeki eser, edebiyatımızın aslı Farsça olan Gülistân kitabı üzerine yapılan ilk tercüme örneğidir.

Kitābu Gülistān bi't-Türkî'nin tek nüshası Hollanda'nın Leiden Üniversitesi Kütüphanesinde (Nr. 1553), Dozy kataloğunda (Catalogue Codium Orientalium I.355) bulunmaktadır (Bodrogligeti, 1969: 8; Karamanlıoğlu, 1989: XVII). Bu yazma nüshaya ilk dikkat çekenler Houtma ve Thury Jozsef'tir. Houtma'nın 1894'te Leiden'de yayımladığı *Ein Türkisch-Arabisches Glossar "Türkçe-Arapça Bir Sözlük"* ve Thury Jozsef'in 1903'te Budapeşte'de neşrettiği *Török Nyelvemlekek a XIV. Szazad Vegeig* "XIV. Asrın Sonlarına Kadar Türk Dili Yadıgârları", bu konudaki öncü çalışmalardır. Türkiye'de *Kitābu Gülistān bi't-Türkî* üzerine yapılan ilk çalışma, Ragıp Hulusi Özdem'in Thury Jozsef'in eserini tercümesine dayanır (Milli Tetebbular Mecmuası II, S. 4, 1915). Yine 1926 yılında Mehmed Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*'nde bu eserle ilgili oldukça önemli bilgiler vermiştir (Karamanlıoğlu, 1989: XVII).

3. *Kitābu Gülistān bi't-Türkî*'de Deyimler

Kitābu Gülistān bi't-Türkî'de geçen deyimler üzerine ilk kavramsal tasnif denememiz TEKE Dergisi'nin 2016 Aralık sayısında yayımlanmıştı.¹ Makalemizin ilk bölümünde eserde tespit ettiğimiz 177 deyim 11 başlık altında ele alınmıştı. Makalemizin ikinci bölümü olan bu yazıda ise 33 başlık daha açılmış ve 163 deyim daha eklenmiştir. Sonuç olarak -ikinci bölümle birlikte- *Kitābu Gülistān bi't-Türkî*'de kavramsal özelliklerine göre 44 başlık altında 430 deyime yer verilmiş olunacaktır.

3.12. Nefis²

êl³ ağzın it tişin bağla- "Başkalarının söylediklerine kulaklarını tıkayıp nefisini köreltmek"

Alar kim 'āfiyet künçin tutup 'ākif bolupturlar

Êl ağzın it tişin bağlap şavāmîge tolupturlar (23b/1-2)⁴

¹ Yaşar Tokay (2016), "*Kitābu Gülistān bi't-Türkî*'de Geçen Deyimler Üzerine Kavramsal Bir Tasnif Denemesi I", *Uluslararası Türkçe, Edebiyat, Kültür, Eğitim (TEKE) Dergisi*, S. 5/4, s. 1561-1592.

² Makalemizin ilk bölümünde 11 başlık açıldığı için, konuların devamı bakımından deyimleri tasnif etmeye 3.12. ile başladık.

³ A. Bodrogligeti (1969), eserde geçen e seslerini iki şekilde göstermiştir. Açık e sesi için "ä" işaretini kullanan yazar, kapalı e sesi için ise "e" biçimini tercih etmiştir. A. F. Karamanlıoğlu ise sözcüklerin yazılışına göre "e" ya da "i" işaretlerini kullanmıştır. Biz ise, metnin Arap harfli nüshasında hem "e" hem de "i" ile yazılmış sözcüklerin kapalı e sesine sahip olduklarını düşünerek, açık e için "e", kapalı e için "ê" transkripsiyonunu tercih ettik.

"Onlar ki afiyet köşesini tutup akif (insanlar) olmuşlardır, başkalarının söylediklerine kulaklarını tıkayıp tekkelere dolmuşlardır."

élin kıskā kııl- "Nefsine hâkim olmak"

Dünyanın hevā ve hevesinden élin kıskā kııldı anı körüp hasūdların tili uzun boldı (62b/2-4) "Dünyanın heva ve hevesinden elini çekti, nefesine hâkim oldu, onu görüp açgözlülerin dili uzadı."

nefs évin yıķ- "Nefsine hâkim olmak"

Dögüldür ton bile bu pārsālık

Tileseñ zühđ ve takvā nefis évin yıķ (51b/1-2)

"Sofuluk bu elbiseleri giymek değildir, eğer sofu olmak istiyorsan iman ve takva ile nefis evini yık, nefesine hâkim ol!"

ṭama' éşikin bağla- "Aç gözlülüğü bırakmak, nefesine hâkim olmak"

Bir fakīrni kördüm mağara içinde ṭama' éşikin bağlap oturur idi dağı sultānlar közine anıñ heybeti mütemekkin bolup turur idi (105b/11-13) "Bir fakiri mağara içinde gördüm, tamahkârlığı bırakıp oturuyordu ve sultanların gözünde onun heybeti yer etmişti."

3.13. Çare/Yol/Fırsat

devā buyur- "Derdine çare bulmak"

Vüzerā eṭibbā mişāli turur ṭabīb devā buyurmas illā saķimğa kördüm kim sözleriniz şevāb üze turur anda sükūt yaḥşırāķ sözlemekden (46a/11-13) "Vezirler, tabipler gibidir. Tabip hastadan başkasının derdine çare bulamaz. Gördüm ki sözleriniz sevap (şeyler) üzerinedir. O yüzden sükût etmek, konuşmaktan daha iyidir."

fursatnı ğanīmet kör- "Fırsatı değerlendirmek"

Ol érenler fursatnı ğanīmet körüp çıķtılar (12b/8-9) "O yiğitler (bu) fırsatı değerlendirip çıktılar."

fursat tap:- "Fırsat bulmak"

Bir küñ ol oğlan ḥalvette fursat tapıp vezīrni dağı ikki oğlını öltürdi (15a/1-2) "Bir gün o oğlan halvette fırsatını bulup veziri ve iki oğlunu öldürdü."

yol tap- "Çare bulmak; çıkar yol bulmak"

⁴ *Kitābu Gülistān bi't-Türkī*'den alınan parçalarda, Ali Fehmi Karamanlıoğlu (1989)'nun kullandığı sayfa gösterme biçimi korunmuştur.

Žarūret hāletinde kim kaçargā tapmasa bir yol

Yürüp karşı eli birlen tutar iti kılıcı ol (8b/13-9a/1)

"(Her) kim zaruret halinde kaçmak için bir yol bulamazsa, karşı yürüyüp eli ile keskin kılıcı tutar!"

3.14. Huzura Çıkmak

katına bar- "Huzura çıkmak"

Ték turğıl kim yoqsulluğ otına küyüp küymek andan yaḥşırak kim bir kişi katına barıp ḥācet tileğinçe (82b/8-9) "Bir kişinin huzuruna çıkıp ondan hacet dilemektense yoksulluk ateşiyle kavrulup yanmak daha iyidir. (O yüzden) sus!"

turup tap- "Ayağa kalkıp karşılamak; selamlamak"

Evden bēgniñ ḥāšekilerinden çıkıp hālinden vākıf bolup kirdiler destūr alıp çıktılar ikrām ve i'zāz bilen meni alıp kirdiler ol bēg meni turup taptı dağı bir 'izzetli yerge işāret kıldı (29a/7-11) "Evden beyin yardımcılarında çıkıp, halime vakıf olup girdiler, destur alıp çıktılar. İkrām ve ağırlama ile beni alıp (içeri) girdiler. O bey beni ayağa kalkarak selamladı ve oturmam için işāret etti."

yēr öp- "Saygıyla selam vermek"

Oğlan kēlip atası ḥıdmetinge yēr öpti (11b/8) "Oğlan, babasının huzuruna gelip yer öptü, (babasını) saygıyla selamladı."

Vezīrlerden biri ilgeri kēlip sultānğa yēr öpüp ayttı (13a/1-2) "Vezirlerden birisi ileri gelip sultana saygıyla selam verip (şöyle) söyledi."

3.15. Kin/Fitne/Fesat

ala bol- "Karışıklık çıkmak; isyan çıkmak"

Kaçan körseñ kim düşmen çerisi için ara ala bolup targamağa başladılar sen cem' bol (165a/2-4) "Düşman askerinin içi karışıp, dağılmaya başladığı zaman sen toplan ve birlik ol!".

fesād işlerge tüş- "Kötü işlere bulaşmak; fesatlık yapmak"

Ança mestūrlar faḫīrlıñ sebebi bilen fesād işlerge tüşüp yüz suvın yelge bērip tururlar (154b/10-11) "Birçok namuslu insan, fakirlik sebebiyle, kötü işlere bulaşıp itibarlarını kaybederler."

fitne otur- "Her yerde fitne hâkim olmak"

Her birini bir yerde hâkim koydı hattâ fitne oturup nizâ' ortadan kitkey (12a/9-10)
"Fitne yok olup ihtilaf aradan çıkana kadar her birini bir yerde hâkim olarak koydu."

halk terisine tüş- "Dedikodu yapmak"

Ay oğlum sen dağı yatıp uyusan yahşırak andan kim halk terisine tüşkünçe (53b/1-2)
"Ey oğlum (keşke) sen de yatıp uyuman, dedikodu yapmandan daha iyidir."

hased elt- "Kin beslemek, haset gütmek"

Karındaşları hased eltıp ol oğlanga aş içinde ağu birdiler (11b/11-12) "Kardeşleri kin besleyip, o çocuğun yemeğine zehir kattılar."

öç al- "İntikam almak"

Hasm çün senden kavîdür kıl tahammül cevrine

Ërge lâ-büd öç alurğa düşmeninden vaqt bar (32b/10-11)

"Düşmanın senden kuvvetliyse, onun eziyetine biraz sabret, o yiğidin düşmanından öç alması için, mutlaka, zamana ihtiyacı var(dır)".

öz kanı bilen elin yuv- "Kendi sonunu hazırlamak"

Kim izder ise hilâf-ı rây-ı sulţân

Öz kanı bilen yuvar elin ol nâdân (42a/8-9)

"Kim sultanın düşüncesinin aksini iddia ederse, o cahil, kendi eli ile kendi sonunu hazırlamış olur."

3.16. Kaybetmek/Kaybolmak

elden ele yürü- "Elden ele geçmek, el değiştirmek"

Bu kün kim bar elinde māl u mülket

Yürür elden ele ol cāh u devlet (40b/9-10)

"Bugün kimin elinde mal ve mülk varsa, (zamanı gelince) o devlet, şan ve şöhret el değiştirir."

elden kit- "Kaybetmek, yitirmek, yok olmak"

Kim beden besler ise kēj 'ayş üze

Tar yerge uğrasa elden kiter (38b/6)

"Kim zevk ve sefa ile bedenini besler ve genişlerse (hantallaşırsa), (o kişi) dar bir yere uğradığında yok olur."

Yigit ma'desi otı başına çıkıp tākātınñ 'inānı elinden kitip turur idi yemek köp yedi (102b/1-3) "Yiğidin midesinin ateşi başına çıkıp gücünü kaybetmişti, çok fazla yemek yedi."

elinden çık- "Kaybetmek"

Mülk ol zālīm elinden çıkıp bularğa muqarrer boldı (16b/5) "Memleket o zalimin elinden çıkıp (kaybedilip) bunlara nasip oldu."

ortadan kit- "Ortadan kaybolmak; yok olmak"

Birini bir yerde hākīm koydı hattā fitne oturup nizā' ortadan kitkey (12a/9-10) "Fitne oturup çekişme yok olana kadar birini bir yerde hākīm olarak koydu."

3.17. Kaygı/Endişe

elleri titre- "Çok korkmak"

İşitkeniñ yoq mı her kim hıyānet bilen tirilgey hisāb vaktında elleri titregey (25b/6-8) "Daha önce hiç duymadın mı! Her kim ihanet ile dirilirse, hesap vakti geldiğinde korkusundan elleri titrer."

endīşege bar- "Endişe etmek, kaygılanmak"

Maşlahat ol durur kim bu hasta üçün Qur'an hatm etkeysen yā bedeli kurbān kılğaysen kim teñri tebāreke te'alā şihhāt-i kāmīl birgey bir zamān endīşege barıp ayttı (137b/1-3) "Bir müddet (sonra), endişelenip (şöyle) söyledi: Doğrusu odur ki, bu hasta için ya Kur'an hatmedeceksin ya da bedel olarak kurban keseceksin ki Tanrı Tebareke ve Teâlâ (seni) iyileştirsin."

endīşege tüş- "Endişelenmek, kaygılanmak"

Şa'b düşmen endīşesine tüşüp turur men (19b/7-8) "Kuvvetli düşmanın endişesine düştüm."

ķayġu yi- "Tasalanmak, kaygılanmak"

Öltürür bolsa meni bu ķında ol yār-ı 'azīz

Sen saķınma kim yegeymen ķayġu ol dem cān üçün (56b/5-6)

"Eğer o aziz yar beni bu cezadan öldürecek olursa, o zaman, can için tasalanacağımı düşünme!"

şikāyet eli bilen nāmūs yaķasın yırt- "Utana sıkıla şikāyet etmek"

Bir 'âlim-i fâzıl bir melik oğluna ta'lîm birür idi hâdsiz cevri ve hisâbsız cefâ kılıp bir kün bu oğlan atası hıdmetine kâlip şikâyet eli bilen nâmûs yakâsın yırttı dağı hâlini 'arz etti (140a/7-10) "Fazıl bir âlim padişahın oğluna hatsiz sıkıntı ve hesapsız cefa ederek eğitim veriyordu. Bir gün bu oğlan babasının huzuruna gelip utana sıkıla hocasını şikâyet etti ve halini arz etti."

3.18. Takip Etmek/İzlemek

artına tüş- "Peşinden gitmek, takip etmek"

Zarûret hükmi bilen ol yigit hasta ve mecrûh bir kârvân artına tüşüp kitti ahşâmın kârvân bir yerge yitti kim oğrılar maqâmı idi (102a/6-8) "Zaruret halinden o yiğit, hasta ve yaralı bir şekilde, bir kervanın ardına düşüp gitti. Akşam vakti kervan bir yere ulaştı ki burası hırsızların makamıydı."

düşmen üze nazâr kıl- "Düşman hakkında düşünmek"

Çanda bolusar dost keremden maħrûm

Kim düşmen üze kılursen uş böyle nazâr (3a/9)

"Cömert dostlarından bir gün mahrum olursan, o zaman, düşman hakkında böyle düşünmeye başlarsın."

kulak koy- "Dikkatle takip etmek, dinlemek" (37a/6)

'Arab meliklerinden bir melik dîvân müte'alliklerine buyurdu kim fülân kulnuñ mersûmun yahşı ihtiyât bilen yazsunlar kim hıdmetka mülâzım dağı fermânga köz tikip kulak koyup turur (37a/3-7) "Arap meliklerinden bir melik Divan mensubuna filan kulun maaşını temkinli bir şekilde yazsınlar diye buyurdu. (O kişi) hizmete hazır, bu fermana göz dikip dikkatli bir şekilde dinlemiştir."

kulak tut- "Dinlemek, kulak vermek"

Ol yigit ayttı kerem kılıp kulak tutsağ cevâb aytayım (22b/11-12) "O yiğit (şöyle) söyledi: Eğer lütfedip dinlersen cevap vereyim."

yol tut- "Herhangi birini ya da bir akımı takip etmek, izlemek"

Ey oğlum mücerred bu hayâl-i bâtil söz bilen nâşihler terbiyetinden yüz kaytarmağ dağı baâlet yolın tutup 'âlimlerni azğunlukka nisbet kılmağ dağı ma'sûm fâzıllar şohbetini terk êtip 'ilm fâ'idelerinden maħrûm kalmağ ol közsüzge oħşar kim qarañgu kiçe balçıkka tüşüp (75a/11-13) "Ey oğlum yalnız bu boş ve hayalî sözlerle nasihat verenlerin terbiyesinden yüz çevirirsen

ve avarelik yolunu tutup âlimleri azgınlıkla suçlarsan ve masum fazılların sohbetini terk edip ilmin faydalarından mahrum kalırsan gece balçığa düşen kör kişiye benzersin."

3.19. Mutlu/Memnun Olmak

başı kökke yėtiş- "Çok memnun ve mutlu olmak"

Velî kökke ékinçiniñ yėtişti ol kiçe başı

Niçük müflis ferağ étse tapup bir yerde miñ altun (91b/1-2)

"Böylece, o gece çiftçi, bir yerlerde bin altın bulan müflis kadar mutlu oldu."

devrân sür- "Gönlünce yaşamak"

Ol biri devlet bilen devrân sürer

Bu biri otdan özin biryân sürer (40a/12)

"Birisini mutlu mesut devran sürer, diğeri ise kendini ateşlerde yakar."

hazz al- "Zevk almak"

Nāçār mürebbî rāyınıñ hilāfinça bir niçe kadem yürüdüm semā'dan dağı ehliniñ şöhetinden hazz alıp hoş-vakt bolup niçe kim şeyhim naşihatı yādıma kelse bu iki beytni oğur idim (59b/7-10) "Çaresiz, şeyhin düşüncesinin hilafınca bir süre yürüdüm, semadan ve dostların sohbetinden haz alıp hoş vakit geçirsem ve şeyhimin nasihatleri aklıma gelse, bu iki beyti okurdum".

hoş kël- "Hoşuna gitmek"

Niçe bolsa za'îf tazi at

Bir tavile eşekden ol yahşı

Bu lañife sultānga hoş keldi dağı küldi (10b/7-8)

"Bir Arap atı ne kadar zayıf olursa olsun, bir ahır eşekten daha iyidir. Bu latife sultanın hoşuna gitti ve güldü."

hoş tut- "Memnun etmek"

Teñri Te'ālāniñ irādeti bir kimerseni salñanat tahtından aşığa iter dağı bir kimerseni balıq karnında dā'im hoş tutar (175a/10-12) "Allah u Tealanın iradesi, bir kimseyi tahtından aşağıya iter; ancak başka bir kişiyi balık karnında bile daima memnun eder."

könül aç- "İç ferahlatmak"

Gül cemāli bir niçe künde kiçer

Bu gülistān dā'imā köñül açar (GT 6b/1)

"Gül yüzü belli bir zaman sonra bozulur, eski güzelliğini kaybeder; ancak bu gül bahçesi her zaman insanın gönlüne ferahlık verir."

oynay küle kël- "Güle oynaya gelmek; yolculuktan memnun olmak"

Ol pehlevān yiğit bilen oynay küle këlür idük (149a/2-3) "O pehlivan yiğit ile güle oynaya geliyorduk."

sa'ādet elt- "Huzura kavuşmak"

'Ālimler meclisi bezzāz dükkānına oñşar niçük kim andan naqd eltseñ kumaş alursen dağı munda irādet ketürseñ sa'ādet iltürsen (75b/6-8) "Ālimlerin meclisi kumaş dükkânına benzer, nakit verirsene kumaşını alırsın, böyle yaparsan huzurlu olursun."

sa'ādetniñ etekin tut- "Mutlu olmak"

Ey özin Rüstem şıfatlı pehlevān körgen er

Küç bilen bolmas sa'ādetniñ etekin tutmağa (96b/12-13)

"Ey kendisini Rüstem gibi yiğit gören kişi! Mutluluk zorbalık ile elde edilmez."

tatlı kël- "Hoşuna gitmek "

Yumruk seniñ elin den tatlı këlür ağızğa

Özge kişi elinden şehd ü şekker yiginçe (127b/1-2)

"Başkasının elinden şeker yemektense senin (sevgilinin) elinden yumruk yemek ağızıma daha tatlı gelir."

3.20. Deneyim/Tecrübe

başından keç- "Tecrübe etmek, başından geçmek"

Ol kiçe oğlu oturup atasına başından keçken hällerni hikāyet kıılır idi (104a/4-5) "O gece oğlu, oturup başından geçen olayları babasına anlatıyordu."

cihān körme- "Tecrübe yaşamamak; deneyimsiz olmak"

Cihān körmegen sefer cevriñ çekmegen issi savuq tatmağan harb kūsiniñ üni kulağına teğmegen dağı mübārizler kılıcınıñ berķini körmegen idi (148b/10-13) "(O kişi) cihan görmeyen, sefer cevriğini çekmeyen, sıcak soğuk tatmayan, savaş davulunun sesi kulağına değmeyen ve savaşçıların kılıcının şimşegiğini/ışıldısını görmeyen biriydi."

harb kūsiniñ üni kulağına teğme- "Savaş davulunun sesi kulağına değmemek; Mec. Savaş tecrübesi olmamak"

Cihān körmegen sefer cevriñ çekmegen issi savuķ tatmağan harb kūsiniñ üni kulağına teğmegen dağı mübārizler kılıcınıñ berķını körmegen idi (148b/10-13) "O, cihan görmeyen, sefer cevriñi çekmeyen, sıcak soğuk tatmayan, savaş davulunun sesi kulağına değmeyen ve savaşçıların kılıcınıñ şimşeğini/işiltisini görmeyen biriydi."

issi savuķ tatma- "Sıcak soğuk tatmamak; Mec. Deneyimsiz olmak"

Cihān körmegen sefer cevriñ çekmegen issi savuķ tatmağan harb kūsiniñ üni kulağına teğmegen dağı mübārizler kılıcınıñ berķını körmegen idi (148b/10-13) "(O kişi) cihan görmeyen, sefer cevriñi çekmeyen, sıcak soğuk tatmayan, savaş davulunun sesi kulağına değmeyen ve savaşçıların kılıcınıñ şimşeğini/işiltisini görmeyen biriydi."

3.21. Yardım

bēl bağla- "Bel bağlamak; yardım ummak"

Sahāvet birle bolsa her ki meşhūr

Aña tüşmes derāhim bağlamak bēl (143a/1)

"Her kim cömertliğı ile meşhur olursa, o kişiye paraya bel bağlamak yakışmaz."

düşmen eşikin kaçma- "Düşmanından yardım ummamak"

Dostlar evin süpürgil dağı düşmen eşikin kaçmağıl (57a/6-7) "Dostlarının evini süpür ancak düşmanların kapısını çalma."

ēlin tut- "Yardımcı olmak"

Ger sa'ādet yana ēlin tutsa

Bolur ol mu'teber emīr-i kebir (28a/1)

"Eğer saadet yine elini tutup sana yardımcı olursa, Büyük Emir'in itibarı olur mu!"

ēl tutkuçı bol- "Zor durumda olanlara yardımcı olmak"

Tileseñ eygü atıñ menğü kalğay

Ayağdan tüşken ēlin tutkuçı bol (172b/6)

"Eğer adının sonsuza kadar iyi anılmasını istiyorsan, zor durumda olan insanlara yardımcı ol!"

ēlin uzat- "Bir başkasından bir şeyler ummak ya da istemek"

Köp yahşı élin uzatıp andan tilemek

Kim ikki dirhem üçün kolun keskeyler (96a/13)

"Elini açıp başkalarından yardım dilemek, iki dirhem için kolunun kesilmesinden daha iyidir."

kol sun- "Yardım etmek"

Yamaŋa eygülik kılsaŋ sunup kol

Eliŋden devletiŋ almaŋ tiler ol (161b/9-10)

"Kötü bir kişiye iyilik edip yardım etmek için el uzatsan, o (kişi), senin elinden mutluluğunu almak ister."

3.22. Güzellik/Zariflik/Yiğitlik

'aklı teŋiz "Çok zeki (kimse)"

Eyā 'aklı teŋiz sözi güher-bār

Oturaŋ közüm üstünde yeriŋ bar (29b/2)

"Ey akli deniz (gibi engin) ve sözleriyle inciler yağdıran (kişi)! Oturursan gözümün üstünde yerin var."

arслан yürek "Cesur, yiğit"

Biligli fāris sen ol arslan yürek

Kim bu kün 'Anter saŋa mihter kerek (7a/8)

"Sen bilgili, anlayışlı ve arslan yüreklisin. Bugün sana Anter gibi kahraman bir asker gerek."

boyı tal sözi bal "Dal gibi (ince) boylu ve tatlı dilli"

Anıŋ artınça bir boyı tal sözi bal şāhib-cemāl kul bağısladı (70a/12-13) "Onun ardınca dal gibi boylu, sözü bal (gibi tatlı), güzel yüzlü bir kul bağısladı."

hoş kör- "Hoş görmek"

Teŋri ve te'ālā 'ināyeti bilen qaŋsı mülkni kim tuttum ra'iyetni hoş kördüm (48b/12-13)

"Allah u Teâlâ'nın inayeti ile birçok memleket fethettim ve bütün halkı hoş gördüm."

köŋli selm "Güvenilir (kimse)"

Küttābnı bir şālih kişige bērdiler eyle kim özi halīm dağı köñli selīm idi (141b/1-2)
"Mektebi salih bir kişiye verdiler, öyle ki (o kişinin), kendisi yumuşak huylu ve güvenilir bir kişiydi."

sözi şekker "Tatlı dilli"

Sözi şekker özi fettān u 'ayyār

Közi gamze bilen zāhidler aldar (70a/8-9)

"Sözü şeker (gibi tatlı), fitneci ve hilekâr (sevgili), gözünün gamzesi ile zahitleri bile kandırır."

sözi tatlı "Tatlı dilli"

Ol ayttı ey sözi tatlı yüzi kutlı özi kāmīl

Menim 'aybım inen köptür meni men tēg kişi bilmes (44b/1-2)

"O (şöyle) cevap verdi: Ey sözü tatlı, yüzü kutlu ve kendisi kâmil (kişi)! Benim ayıbım o kadar çoktur ki, beni, benim gibi kişiler bile bilmezler."

teni aq yüzi kıız bol- "Semirmek; rengi yerine gelmek; eli yüzü düzelmek"

Bir kün melik 'ābidni körmege rağbet etti kēlip kördi kim ol burunğı şūreti bir türli dağı bolmuş semrip teni aq yüzi kıız bolup har̄ir yastuqka tekye kılıp oturur (71a/1-4) "Bir gün melik o kulu görmek istedi, gelip gördü. O (kulun) önceki sureti başka türlü olmuş, semirip eli yüzü düzelip, ipek bir yastığa dayanmış oturuyordu."

tüz bol- "Doğru dürüst olmak; bir işi hakkıyla yapmak"

Kim irte oğul kız turup ne yigey

Anıñ tã'ati pes niçük tüz bolur (73b/1-2)

"Sabah oğlum kızım kalkıp da ne yiyecek diye düşünen kişinin ibadeti nasıl doğru düzgün olur!"

yumşaq bol- "Yumuşak tabiatlı olmak"

Ol kadar kıttılıq etmegil kim senden toygaylar ol kadar yumşaq bolmağıl kim seni ayak altında koyğaylar (164a/11-13) "İnsanlara, senden çekinecekleri kadar sert davranma, seni ayaklar altına alacak kadar da yumuşak huylu olma."

yüzi ay "Ay yüzlü; çok güzel yüzlü"

Maña hāmmām içinde bir yüzi ay

Bu kün sundı müferrih gül kibi kil (70a/6-7)

"Hamam içinde ay yüzlü birisi, bana, bugün iç ferahlatıcı bir gül gibi kil sundu."

3.23. Benzemek/Örnek Almak

fi'ül tut- "Örnek almak"

Eygüler şohbetinde terbiyet tapsa 'ākiller fi'ilin tutkay (13b/5-6) "İyi insanların sohbetinde terbiye bulursa, akıllı insanların yaptıklarını yapacaktır."

reng al- "benzemek"

Yana Firdevs-i A'lā tēg bolup bāg

Zümürriid rengin aldı tigme bir nāg (GT 3b/7)

"Yine bağ, Firdevs-i Ala gibi olup her bir yaprak zümrüt rengini aldı."

şüretin key- "Başkasının kılığına bürünmek"

Bu sözni işitip melül bolmağul kim bu kün dört kün durur kim bir oğrı şālihler şüretin keyip bu fakirler şohbetine kiripturur (51a/6-8) "Bu sözü işitip melul olma. Bugün, bir hırsızın salih kişilerin kılığına bürünüp bu fakirlerin sohbetine girdiğinden beri dört gün oldu."

3.24. Hüküm/Emir Vermek

emr tut- "Verilen emri yerine getirmek"

Yügürür cümle seniñ nef'ij için emr tutup (GT 3b/13) "Cümle âlem senin menfaatin için emir tutup yürür."

hüküm sür- "Hüküm sürmek; istediğini yapabilmek"

Lutf etip izdese müriüvvet anıj

Qahr etip hüküm anıj sürer bolsa (117b/2)

"Kahredip onun hükmünü süreceksin olsa da, lütfedip istese de insanlık onun olur."

karār tut- "Karar vermek"

Hattā memleket iyemen bolup karār tutkay (16b/10) "Memleket güvenli bir yer olana kadar kararları ben vereceğim."

mülk tut- "Yeni memleketlere hâkim olmak, fethetmek"

Teñri ve te'ālā 'ināyeti bilen qaysı mülkni kim tuttum ra'iyetni hoş kördüm (48b/11-13) "Tanrı Teâlâ'nın inayeti ile birçok memlekete hâkim oldum ve halkı hep hoş gördüm."

yargu yar- "Karar ya da hüküm vermek"

Her tirige cān bigin ilge yarar

Oturup yargu yararda kıl yarar (GT 7a/4)

"(Gülistan adlı bu kitap) herkese can gibi fayda sağlar. (Bathas Bey) oturup hüküm verirken kılı (kırk) yarar."

yèrine kètür- "Yerine getirmek"

Ey faķir cihān sulţāni ileyiñden kèçti nè üçün turup hıdmet kılmađıñ dağı edeb şartın yerine kètürmediñ (40a/3-5) "Ey fakir, cihan sultanı önünden geçti, neden ayağa kalkıp ona hizmet etmedin ve edep şartını yerine getirmedi?"

3.25. Gençlik/Yaşlılık

nevetin kèç- "Zamanı geçmek; yaşlanmak"

Kèçti cemāliñ güliniñ neveti

Ķılma taşavvur dağı ol devleti (118b/8-9)

"Artık senin gül cemalinin zamanı geçti. Gençliğinde sahip olduğun devleti şimdi hayal (bile) etme."

oğlanlık Ķılma- "Gençliğini/Çocukluğunu yaşayamamak"

Ol vaķt kim oğlanlar atası boldum dağı oğlanlık Ķılmađım (135b/12-13) "O zamanlar baba oldum ve gençliğimi yaşayamadım."

'ömri bāđından yimiş yi- "Gençliğine doymak, gençliğini yaşamak"

Bu oğlan 'ömri bāđından yimiş yimişi yoķ turur (13a/2-3) "Bu oğlanın daha ömrünün bağından meyve yemişliği/gençliğine doymuşluğu yoktur."

'ömriniñ bustāni yaşar- "Yeni yeni büyümek; güzelleşmek (insan için)"

Bularniñ içlerinde bir oğlan bar idi kim 'ömriniñ bustāni yaşarıp hüsni güli yanla açılıp turur idi (12b/13-13a/1) "Bunların içinde bir oğlan vardı ki, yeni yeni güzelleşip, güzelliğinin gülü daha yeni açılyordu."

3.26. Öfke

ağzı köpüklen- "Çok sinirlenmek, öfkelenmek"

Bir şālih  r k rdi miş batman taş k t rgeŋ pehlevānı gāzabı k lip ağı k p klenip oturur (77b/6-8) "Bir salih kişi, bin batmanlık taşi kaldıran yiğidi, gazaplanıp,  fkenlenmiş bir şekilde otururken gördü."

yüzin bir yanı çıkar- "Sinirlenip yüzünü dönmek"

Bu söz sultāŋa hoş kilmedi yüzin bir yanı çıkarup ayttı (13a/5-6) "Bu söz sultanın hoşuna gitmedi, sinirli bir şekilde yüzünü dönüp (şöyle) söyledi."

3.28. Vebal

boynuŋda  al- "Vebali üzerinde kalmak" (41b/3)

Bir sultān bir yazuķsız kişini  lt rmege buyurdu ol misk m ayttı ey sultān ol sebeb bilen kim gāzābıŋ k lip benim  ze öz āzār istemegil ayttı niķ k ayttı bu 'uk bet benim  ze bir nefes bilen k cer dağı kıyāmetķa t gr  seniŋ boynuŋda  alur (41a/11-13-41b/1-3) "Bir sultan, günahsız bir kişiye öldürtmek için emir verdi. O miskin kişi (şöyle) söyledi: Ey sultan, gazabın geldiği için beni cezalandırmak isteme. (Sultan) sordu: Neden? (Miskin kişi) cevap verdi: Bu iç sonunda benden bir nefes ile geçer gider ancak kıyamete kadar vebali sende kalır."

vebāle kir- "Birinin vebalini almak"

Ey h  ce kuluŋa k p yigirme

Çok cevr kılıp vebāle kirme (148a/6)

"Ey hoca kullarına çok eziyet etme, onlara cevredip de veballerine girme."

3.29. Vazgeçmek

başdan kiter- "Vazgeçmek; bırakmak"

' sā 'aleyhis's-selām ayttı bu sevdāni bařıŋdan kitergil yoķsa ziyān  ılır (95a/11-12) "İsa (a.s) (şöyle) söyledi: Bu sevdadan vazgeç yoksa sana zarar verir."

dimāđdan kiter- "Aklından çıkarmak; vazgeçmek"

Atası ayttı ey oğlum bu hayāl-i muhālne dimāđıŋdan kitergil kanā'at ayağın selāmet etekine çekip oturgıl (96b/8-9) "Babası (şöyle) söyledi: Ey oğlum bu olmayacak hayali aklından çıkar, kanaat ayağını selamet eteğine çekip otur."

 lin yu- "Elini eteğini çekmek; vazgeçmek, uzaklaşmak"

 arı bolduŋ yigitlikden  liŋ yu

Bilür sen kim yana  aytmas aķar su (136a/2-3)

"Artık yaşlandın, gençlikten ümidini kes! Bilirsin ki akan su geri dönmez."

Êliñ yu ol münāfık dostdan kim

Yürür düşmenleriñ birlen bolup yār (163a/9-10)

"Artık o münafık dostlarınla olan irtibatını kes. Çünkü onlar düşmanlarınla dost olup, onlarla birlikte hareket ederler."

iẖtiyārın 'inānın êlinden biraq- "Boş vermek, avareleşmek"

'Arab meliklerinden bir melikke Leylî ve Mecnûn hikâyetin ayttular eyle kim Mecnûn kemâl-i fazl ve belâgat bilen 'âşık ve dīvâne bolup yazılarda iẖtiyārın 'inānın êlinden biraqıp yürür idi (125b/7-10) "Arap meliklerinden bir meliğe Leyla ve Mecnun hikâyesini anlattılar. Mecnun, erdem ve belagat ile âşık ve divane olup, çöllerde avareleşip gezerdi, diye (anlattılar)."

koyp kit- "Bırakıp gitmek; terk etmek"

Mühmel sözün oturup işitme

Dînine ziyân êter koyp kit (108a/3)

"Oturup da boş sözler dinleme! (O boş sözler) dinine zarar verir, (o yüzden) onları terk edip git!"

yüz kaytar- "Yüz çevirmek; kaçmak"

Teñri kazâsı bile bir şa'b düşmen çerisi yüz tutup keldi bu melikniñ haşem ve hâşiyesi yüz kaytarıp barça kitti (22b/2-4) "Allah'ın verdiği kader ile kuvvetli düşman askeri yüz tutup geldi. Bu meliğin tebası ve hizmetinde bulunanların hepsi kaçıp gittiler."

3.30. Zaman

mā-mezūdan kēç- "Geçmişini unutmak"

El-maḫşūd ol da'vî bu gāyetka yetti mübālağa ḥadd u kıyāsdan keçti kazā muḫtezāsı bilen rızā berip mā-mezūdan kēçip mücārā 'özrünü müdārā tarīki bilen ortağa ketürüp biri birimiz kademine baş koyp sözümüz bu ikki beyt bilen ḥatm boldı (159a/12-13-159b/1-3) "O davanın maksadı hedefine ulaştı, mübalağa sınırlarını aştı. Adaletin hükmü ile rıza verip, geçmişini unutup, çekişmenin özrünü hoşgörü yoluyla ortaya getirip, birbirimizin ayağına baş koyup sözümüz bu iki beyit ile hatmolundu."

uzun kēçelerni kıska kıl- "Zamanın nasıl geçtiğini anlamamak"

Vādî içinde bir mübārek ḥurmā ağaçı bar ḥalāyık barıp ziyāret kılıp ḥācet tilerler men dağı barıp uzun kiçelerni kıska kılıp ol ağaç ayakında baş açıp du'ā kılıp ḥācet tiledim (135a/4-

8) "Vadi içinde mübarek bir hurma ağacı var. Halk (o ağaca) gidip, onu ziyaret edip hacet diler. Ben de gidip, zamanın nasıl geçtiğini anlamadan o ağacın dibinde baş açıp, dua edip hacet diledim."

vaqt sakla- "Zamanını beklemek, fırsat kollamak"

Ol érenler vaqt saklap fırsatını ganîmet körüp çıktılar (12b/8-9) "O yiğitler, zamanını bekleyip, fırsatı ganimet görüp çıktılar."

3.31. Pişmanlık

élin tişle- "Pişman olmak"

Bir işni kim öfke bilen işlevey

Şılıp hayf sonra élin tişlevey (129b/13)

"Bir işi öfke ile yapan kişi, sonra hayıflanıp elini dişler/pişman olur."

nedâmet élt- "Pişmanlık duymak, pişman olmak"

İki kişi dünyâdan kitti dağı hasret nedâmet éltti biri ol kim yıgdi yimedi biri dağı ol kim bildi dağı kılmadı (177b/13-178a/1) "İki kişi bu dünyadan hasret ve pişmanlıkla ayrıldı: Birisi mal biriktirip yemeyen, diğeri ise bildiğini uygulamayan."

nedâmet yi- "Pişman olmak" (49b/8)

Şılurlar tevbe 'âsîler nedâmet yip hatâ işden

Sana hıdmet kılur 'ârif kişiler dâ'im istiğfâr (49b/8-9)

"Asiler, hatalı işlerinden pişman olup tövbe ederler. Arif kişiler ise daima istiğfar edip sana hizmet ederler."

3.32. Yorgunluk

mecâli kılma- "Mecali kalmamak; yorgun düşmek"

Ol kadar mühmelâtdan sözledi kim dağı sözlemege mecâli kılmadı maña ayttı sen dağı sözlegil körgeñiden yâ işitkeniñden (92b/11-13) "O kadar boş konuştu kim daha fazla konuşmaya mecali kalmadı. Bana, gördüklerinden ya da duyduklarından bahset, dedi."

tâkatı kılma- "Mecali kalmamak; yorgun düşmek"

Bir kiçe Mekke yazısında gâyet uykusuzluğdan yörümege tâkatım kılmayın tüşüp yattım dağı teveçige ayttım maña zahmet bermegil (55b/11-13) "Bir gece Mekke çölünde

uykusuzluktan yürümeye takatim kalmadığı için yatıp uyudum ve deveciye (şöyle) dedim: Bana eziyet etme!"

yol çek- "Uzun bir yoldan gelmek; yol yorgunu olmak"

Fakîr yol çekip arıp açıp oturur idi yigitlerden biri ayttı ey fakîr sen dağı sözlegil (73b/10-11) "Fakir uzun bir yoldan gelip, yorulmuş oturuyordu. Yiğitlerden biri (şöyle) söyledi: Ey fakir sen de konuş."

3.33. Değer/Kıymet

baş üze yêr tap-: Değerlenmek, en üst kıymetten değer bulmak; sevilmek, sayılmak"

Cevâhir kıymeti yok kân içinde

Kêlip êlge tapar ol baş üze yêr (96b/7)

"Madenin içinde cevherin kıymeti yok, o (maden) başkasının eline geçtiğinde ise çok değer kazanır."

kadri bil- "Kadrini kıymetini bilmek"

Bu garķ bolmaķnuġ miġnetin tatmayın kime rāġatınıġ kadri bilmeġin idi (17b/13-18a/1) "Boğulmanın acısını tatmamış, gemi rahatının kadrini bilmemişti."

Cāhil êr kılsa cefā bolma mükedder ay ġakim

Nê bilür közsüz kimerse kadri naķķāşnuġ (170a/1-2)

"Ey hoca, eğer cahil bir kişi, sana cefa kılırsa üzülme; kör olan insan, nakkaşın kadrini nereden bilsin!"

3.34. Kurtulmak/Kaçmak

êlinden al- "Elinden almak; kurtarmak; mahrum etmek"

Kimeden kişiler çıķtılar kim kimeķini anıġ êlinden almaġa ala bilmediler maşlahat anı kördiler kim kime ücreti bilen müsāmaġat kıldılar (100b/4-6) "Gemiciyi onun elinden almak için insanlar gemiden çıktılar, alamadılar, gemi ücretinin geri verilmesini uygun gördüler."

Açlıķķa kaçan yenilse perġ revān

Ĥaķvānuġ alur êlinden iflās 'inān (154b/12-13)

"Perhizde olan kişi açlığa yenildiği zaman, iflas, insanın elindeki takva dizginlerini alır."

êlinden ve tilinden kurtul- "Elinden ve dilinden kurtulmak"

Ƙalemni sındırıp yırtıp varaklarını bolup fāriğ

Ħalāyıkñıñ elinden ve tilinden Ƙurtulupturlar (23b/3-4)

"Kalemi kırıp, varakları yırtıp, azat olup milletin elinden ve dilinden kurtulmuşlardır."

tilinden Ƙurtul- "İnsanların dilinden kurtulmak"

Ƙılıp tevbe ƘutulmaƘƘa bolur teñri 'azābından

Ve lıkin bu Ħalāyıkñıñ tilinden Ƙurtulup turur bolmas (62b/5-6)

"Allah'ın azabından kurtulmak için tövbe edilebilir; ancak bu milletin dilinde kurtulmak mümkün olmaz."

yüz tut- "Bir yere doğru yola çıkmak; kaçmak"

Bir vaƘt DımışƘda yārānlar şoĦbetinden melül bolup Ƙudüs yazılarına yüz tutup kittim (67b/9-11) "Bir vakitte DımışƘ'ta dostların sohbetinden melul olup Kudüs yazılarına doğru yola çıktım ve gittim."

3.35. İtibarsızlık

aşağā Ƙal- "Rekabette geride kalmak"

'AƘıbetü'l-emr delili Ƙalmadı zelil boldı ise ta'addi tilin uzatıp mühmel sözley başladı dağı cāhil 'ādeti durur kim Ƙaçan Ħaşmdan aşığā Ƙalsa Ħuşūmet silsilesin tepretür niçük kim şanem yonğuşçı āzer İbrāhīm bilen Ħuccetleşip ƘıƘışa bilmedi ise kerişmege turdı (157a/11-13-158b/1-3) "Sonunda delili kalmadı ve rezil olunca dil uzatıp boş konuşmaya başladı. Cahil âdetidir, ne zaman hasmından aşağı kalsa, put yontucu Azer'in İbrahim'le başa çıkamayıp kavgaya etmeye durması gibi, husumet silsilesini harekete geçirir."

ayağ altında Ƙoy- "Mec. Önemsememek, itibar etmemek"

Ol Ƙadar Ƙattılık etmegil kim senden toygaylar ol Ƙadar yumşak bolmağıl kim seni ayak altında Ƙoyğaylar (164a/11-13) "İnsanlara o kadar sert davranma senden çekinirler, o kadar da yumuşak huylu olma, seni ayaklar altına alırlar."

közden sal- "Gözden düşmek, itibarı kalmamak"

SābıƘu'l-in 'ām Ƙuldın ne ĦaƘā kördi 'aceb

Kim anı közden salıp Ƙayğū Ħişārında tutar (29b/5-6)

"Efendimiz bu kuldandan ne hata gördü acaba ki onu gözden çıkarıp kaygı hisarında tutuyor."

yüz suvın yêlge bër- "Mec. İtibarı kalmamak"

Mestûrlar fakîrlîk sebebi bilen fesâd işlerge tüşüp yüz suvın yêlge bërîp tururlar (154b/10-11) "Namuslu insanlar fakirlik sebebiyle fesat işlere düşüp, itibarsızlaşıp dururlar."

yüz suvın tøk- "Kendini aşağılamak; itibarını kaybetmek"

Bir oğrı bir tilençige ayttı uyalmas mı sen kim tégme bir hasîs katına barıp buçuq habbe üçün yüz suvın tøküp eliñ uzatur sen (96a/10-12) "Bir hırsız, bir dilenciye (şöyle) söyledi: Bir cimrinin huzuruna varıp da yarım buğday tanesi için itibarını kaybedip elin uzatıyorsun, utanmıyor musun!"

3.36. Uyanıklık

sıgına yüri- "Dikkatli olmak; her an tetikte olmak"

Niçe köp yidürseñ saña bir kün ol

Urur zaħm andan sıgına yüri (14b/10)

"(Bir insanı) ne kadar çok yedirirsen yedir, bir gün gelir sana zararı dokunur. O yüzden dikkatli ve uyanık ol!"

köz aç- "Uyanık olmak"

Çekip ya attıñ oq düşmen yüzine

Közün aç oqına karşı oturduñ (35a/3-4)

"Yay çekip okunu düşmanın yüzüne attın, bundan sonra uyanık ol, çünkü düşmanın okuna karşı oturduñ".

tarh bıraç- "Bir malı ederinden daha fazla fiyata satmak"

Bir zâlim hâkimni ayturlar fakîrler otunun küc bilen êksükke alıp dağı baylarğa artuqqa tarh bıraçur idi (37b/7-9) "Bir zalim hâkim hakkında (şöyle) anlatırlar: Fakirlerin odununu zorla eksik göstererek alıp, zenginlere daha fazla paraya bırakır idi."

3.41. İyileşmek

közün aç- "Kendine gelmek; iyileşmek"

Hind iklîmindin bir hâziq hakîm kèlip 'ilâc kılıp közsüzler közün açar idi ol fakîhka ayttılar sen niçün küyegüñni ol hakîmge eltmes sen ayttı qorqar men devâ kılıp közin açqay dağı ol er kızumnu körüp boşağay (79b/5-8) "Hint ülkesinden bir usta hekim gelip, ilaç verip körlerin gözünü açardı. O hocaya sordular: Sen neden damadını o hekime göndermiyorsun? (Hoca)

cevap verdi: (Damadımın) deva bulup gözünü açmasından ve o yiğidin kızımı boşamasından korkarım".

sağ bol- "İyileşmek"

Taň atıçaq te'ālā emri birle

Sökel er sağ boldı sağ öldi (58b/4-5)

"Tan atınca Allah'ın emri ile hasta adam iyileşti, sağ olan ise öldü."

şifā bër- "İyileştirmek"

Ol kün içinde haqq Te'ālā aña şifā bërdi (34a/2-3) "O gün içinde Hak Teâlâ ona şifa verdi."

3.38. Güç/Kuvvet

ayağın üstüne ketür- "Güç, kuvvet vermek; kendine getirmek"

Bu kadar yemek seni ayağın üstüne ketürür dağı ne kadar mundan artursañ sen anı köterürsen (83b/10-12) "Bu kadar yemek seni ayağının üstüne getirir ve bundan ne kadar fazla yersen, sen onu taşımaya başlarsın."

béliñden küç késil- "Gücü kuvveti kalmamak"

Késildi yük kötürgen küç béliñden

Kitipdür nāzük erdemler eliñden (136a/12-13)

"Yük kaldıran belinden artık gücün kesildi, nazik erdemler de elinden gidiyor."

küçi yét- "Gücü yetmek"

Küçün bizge yéter haqqa yetalmas

Seni sen küç bile otka yaqar sen (37b/13-38a/1)

"Senin gücün bize yeter ama Allah'a yetemez. Sen, kendini, zorbalıkla ateşlerde yakıyorsun."

Yétkeninçe küçün köñül yapkıl

Kim halāyık saña du'ā kılgay (45a/6-7)

"Milletin sana dua etmesi için gücünün yettiği kadar gönül kazan."

fākat ketür- "Gücü yetmek"

Tutmağıl pülād kollı birle pençe ey zā' f

Kim elin emgek körüp tākāt ketürmeyin sınar (32b/12-13)

"Ey zayıf kişi! Çelik gibi kuvvetli elleri olan bir yiğitle sakın bilek güreşi yapma. Çünkü sana acı çektirip, sen daha davranmadan elini kırar."

3.39. Uyku

ağzı ta'āmdan közi uykudan kesil- "Yemeği içmeyi bırakmak, uyuyamamak"

Bir kimersenin köñli ėlden kitip dağı cān terkin urup nazarı helāket yerine tüşüp turur idi ağzı ta'āmdan közi uykudan kesilip ne kündüz şabrı bar idi ne kiçe qararı bir kuş bigin kim tuzakka tüşmiş bolğay (113b/6-11) "Bir kimse, gönlü elden gidip, canından vazgeçip, ölümü bekleyip dururdu. Bu kişinin ağzı yemekten gözü uykudan kesilerek ne gündüz sabrı ne de gece kararı vardı. Bir kuş gibi tuzağa düşmüş olacak(tı)."

köz aç- "Uykudan uyanmak"

Biçin vaktı buğday yetiptür

Közün aç uykudan kim tañ atıptur (136a/5-6)

"Ekinleri biçme vakti (geldi) buğdaylar yetişti, uykundan uyan artık, sabah oldu".

köz yum(ma)- "Uyuyamamak"

Tileseñ bilmege menden kēlip sor

Tañ atkunça közümni yummayıp men (60b/5-6)

"Eğer bilmek istersen, gelip benden sor; tan atıncaya kadar gözümü yummadım."

3.40. Yemek

ēlin çek- "Elini çekmek; yemeği bırakmak"

İştihāları gālib bolmayınca ta'ām yimegeyler dağı qarınları yahşı toymayın ta'āmdan ėllerin çekkeyler (83a/13-83b/1) "İştahları galip gelmeyene kadar yemek yemeyecekler ve karınları iyi doymadan yemekten ellerini çekecekler."

ma'desi otı başına çık- "Çok acıkmak"

Yigit ma'desi otı başına çıkıp tākātınun 'inānı ėlinden kitip turur idi yemek köp yēdi (102b/1-3) "Yiğit kişinin midesinin ateşi başına çıkıp/çok acıkıp takatinin dizginleri elinden gitmişti, (daha sonra) çok fazla yemek yedi."

ni'met tōk- "Kıymetli şeyler göndermek ya da ortaya koymak; ziyafet vermek"

Anı istemeğe kişiler iyabêrdi dağı köp türlü ni'metler tökti meşelde ayturlar her kimniñ altun terāzūsında bolğay arslan kuvveti anıñ bāzūsunda bolğay (128b/1-4) "Onu istemek için insanlar gönderdi ve türlü türlü nimetler döktü. Meselde (şöyle) derler: Her kimin terazisinde altını varsa, pazısında da arslan kuvveti olur."

Ĥātūni ér oğlan taptı bu faķīr ol va'deniñ şartına vefā kıldı sufra bıraķtı türlü türlü ni'metler tökti (145b/3-5) "Zevcesi erkek bir çocuk doğurdu. Bu fakir verdiği söze sadık kaldı ve sofru kurdurdu, türlü türlü nimetler döktü."

sufra bıraķ- "Sofra kurmak, ziyafet vermek"

Faķīrlerğa şükrāne bolsun ittifāken ĥātūni ér oğlan taptı bu faķīr ol va'deniñ şartına vefā kıldı sufra bıraķtı türlü türlü ni'metler tökti (145b/3-6) "Fakirlere adak olsun, ittifaken zevcesi bir oğlan doğurdu ve verdiği sözü yerine getirdi, sofralar kurdurdu ve türlü nimetler döktü."

sufra tōk- "Sofralar kurdurmak"

Ol şahsniñ köp māl ve ni'meti bar idi eli avuçı tar miskīnlerge altun akça üleştürdi dağı müsāfirlerge sufralar tökti (87b/2-4) "O kişinin çokça malı ve nimeti vardı. Eli avucu dar miskinlere altın akçe paylaştırdı ve misafirlere sofralar kurdurdu."

tiş ur- "Yemeye başlamak"

Ķanda kim aç it tapar ét tiş urur sormas anı

Kim bu şālīh nāķası mı yāĥū deccāl eşeki (154b/8-9)

"Aç köpek et bulduğunda yemeğe başlar, 'Bu Salih peygamberin devesi mi yahut deccalin eşeği mi?' diye sormaz."

3.41. Anlamak/İdrak Etmek

'aql eriş- "Akıl ermek; anlamak, idrak etmek"

Anıñ ĥikmetlerine 'aql erişmes

Kimerse işlerine hem kirişmes (47b/1)

"Onun hikmetlerine akıl ermez, başkalarının işlerine de karışmaz".

ferāset bilen bil- "Sezgiyle farkına varmak, idrak etmek" (126b/2-3)

Bir sultān fuķarā tā'ifesine ĥaķāret közi bilen nazār kıldı anlarnıñ biri ferāset bilen bildi (79b/10-12) "Bir sultan fukara bir topluluğa hakaret gözü ile baktı, fukaralardan biri feraset ile bunu anladı."

ma'nîsin al- "Kavramak, anlamak"

Laṭîfe nüktesine fikr kılğıl

Ḳoyup lafzın anıḡ ma'nîsin alğıl (79a/6)

"Bu güzel sözler üzerine düşün, sözcükleri bir kenara bırakıp, onun manasını anla ve kavra!"

3.42. Özlem

ḡasret yi- "Hasret kalmak"

Men alarnıḡ ḡāline raḡmet ḡılır men ayttım belki māllarına ḡasret yirseḡ daḡı her baydaḡ kim bu ma'ni naṡ'asında sürer idim (156b/13-157a/1) "Ben onların haline acıyıp (şöyle) söyledim: Belki mallarına hasret kalırsın ve (ben de) her bir piyonu bu mana satrancında sürerdim."

közleri yolda tur- "Hasret veya heyecanla beklemek"

Bu memleketniḡ uluḡları öziḡiḡ ḡutluḡ cemāline müştāk bolup bu ḡurūfniḡ cevābına munṡazır bolup közleri yolda turur (36a/1) "Bu memleketin ulu kişileri, kendisinin kutlu cemalini özleyip, bu sözlerin cevabını bekleyerek gözleri yolda kalmıştır."

3.43. İzin Almak

destūr al- "İzin almak, müsaade almak"

Ėvden beḡniḡ ḡāšekilerinden ḡıkıp ḡālimden vāḡıf bolup kirdiler destūr alıp ḡıḡtılar (29a/7-9) "Evden, beyin adamlarından çıkıp, halimi anlayıp (içeri) girdiler ve izin alıp geri çıktılar."

ḡācet al- "Müsaade istemek" (161a/8)

'Ömrini kim fā'idesiz işlere ḡıldı telef

ḡācet almadı tüşürdi aḡḡasın ol nā-ḡalef (161a/7-8)

"O, ömrünü faydasız işlerle telef etti. O hayırsız müsaade istemeden bütün parasını harcadı".

3.44. Yerleşmek/Yer Almak

mesken al- "Yerleşmek"

Men ayttım ol kök otḡa nē sebebden

Alıp sen böyle güil yanında mesken (80b/12-13)

"O yeşil otlara: 'Neden böyle güllerin yanına yerleştiniz?' diye sordum."

yêr êt- "Yerleşmek; yaşamak"

Bir niçe harāmîler tağ başında yêr êtip oturur irdiler (12a/13) "Birçok harami dağ başında yerleşip oturuyorlardı."

yêrin tut- "Yerini tutmak; başkasının yerine geçmek"

Erdem êri ölgey dağı erdemsizler anuñ yerin tutkay (12a/5) "Bu erdemli adam ölecek ve faziletsizler onun yerini alacak."

4. Sonuç

Memlük-Kıpçak Türkçesinin tek edebî eseri olan *Kitābu Gülistān bi't-Türkî*, içerdiği deyimler bakımından da yazıldığı dönemin en önemli metinlerinden biridir. Birçok bilim adamına göre tercümeden ziyade *uyarlama* (adaptasyon) kabul edilen eserde, Seyf-i Sarāyî'nin Türk diline kazandırdığı ifadeler göze çarpmaktadır. Eserde geçen deyimlerin, Gülistān'ın Farsça aslıyla karşılaştırılması ayrı bir çalışmanın konusu olsa da, genel olarak yazarın eserdeki deyimleri birebir tercüme etmediği görülür.

Kitābu Gülistān bi't-Türkî'de tespit edebildiğimiz kadarıyla 512 deyim kullanılmıştır. Kimi deyimlerin anlamının tam olarak belirgin olmaması, Farsça aslıyla karşılaştırdığımızda da anlam bulanıklığının giderilmemesi nedenleriyle makalemizde 430 deyime yer verilmiştir.

Kavramsal olarak deyimlerin sınıflandırılmasında temelde 44 başlık kullanmış olsak da, bu sayının sonradan yapılacak çalışmalarda kullanılacak yöntemlere göre değişkenlik gösterebilir. 44 başlık altında ele alınan 430 deyim anlam zenginliği noktasında dikkat çekicidir.

Kitābu Gülistān bi't-Türkî'deki 430 deyimden kavramsal olarak en çok kullanılanlar, *Konuşmak* (30), *Ölüm* (29), *Üzüntü/Dert/Keder* (26), *Savaş/Kavg/Dövüş* (19), *Din/İman* (15), *Eziyet Etmek* (14), *Güzellik/Zariflik/Yiğitlik* (12), *Açgözlülük* (11) ve *Mutlu/Memnun Olmak* (10) başlıkları altında ele alınmışlardır.

Gülistān, *makame* tarzında yazılmış bir eserdir. Arap edebiyatının bir nesir türü olan *makame*, önceleri dinî ve ahlakî hikâyeler dinlemek amacıyla yapılan toplantılar için kullanılırken, sonraları geleneksel olarak "sözlü hikâye" karşılığını almıştır (Ergene 2012: 3). Gülistān kitabı, üslup bakımından bir *sehl-i mümteni* örneği olarak kabul edilmektedir (Diriöz 1979: 61). Eser, içerik olarak daha çok bir *nasihatname* olduğu için deyimlerin kullanımına sıklıkla yer verilmiştir. Anlatımı güçlü kılma yollarından biri olan deyimler, az sözde çok şey anlatma yöntemi olarak kullanılmışlardır.

Deyimler her ne şekilde tasnif edilirlerse edilsinler tarihî Türk yazı dilleri ile yazılmış eserlerde kullanılan deyimlerin tespit edilmesi oldukça önemli bir konu olarak önümüzde durmaktadır.

Kaynaklar

- BERBERCAN, M.T. (2011). *Çağatayca Gülistan Tercümesi, Gramer-Metin-Dizin*. Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- BODROGLİGETİ, A. (1969). *A Fourteenth Century Turkic Translation of Sadi's Gulistān (Sayf-i Sarāyī's Gulistān bi't-Türki)*. Budapest: Akademia Kiado.
- CANPOLAT, H. (2006). *Sa'di'nin Gülistan Önsözüne Yapılan Türkçe Şerhlerin Karşılaştırılmalı İncelenmesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- DIRİÖZ, H. A. (1969). Şirazlı Şeyh Sa'di. *Milli Kültür*, 1(12), 53-67.
- ECKMANN, J. (2003). *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. Yayına Hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya, Ankara: TDK Yayınları.
- ERCİLASUN, A. B. (2004). *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERGENE, O. (2012). *Sibicâbî, Gülistan Çevirisi, Giriş-Dil İncelemesi-Metin-Çeviri-Dizin-Tıpkıbasım*. Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KARAMANLIOĞLU, A. F. (1989). *Gülistan Tercümesi (Kitāb Gulistān bi't-Türki)*. Ankara: TDK Yayınları.
- ÖZKAN, M. (1993). *Mahmud b. Kadi-i Manyas, Gülistan Tercümesi*. Ankara: TDK Yayınları.
- ÖZYETGİN, M. (2001). *Ebu Hayyān, Kitābu'l-İdrāk li Lisāni'l-Etrāk Fii'l: Tarihî Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*. Tengrim Türklük Araştırmaları Dizisi: 3, Ankara: KÖKSAV.
- PRITSAK, O. (1998). *Kıpçakça. Tarihî Türk Şiveleri*, Hazırlayan: Mehmet Akalın. Ankara: TKAE Yayınları.